The Brāhmī, International Multidisciplinary Research Journal
(Peer Reviewed, Referred & Open Access Journal)
Volume: 01 | Issue: 04 | Dec-Feb 2025 | ISSN: 3048-9660 (Online) | www.thebrahmi.com

काव्यदोषविषये मम्मटसम्मतमलङ्कारदोषसमीक्षणम्

Sumanta Patra
Ph.D scholar, Ramakrishna Mission Vidyamandira,
Belur Math, Howrah

शोधपत्रविषयः –

काव्यजगति को नाम काव्यदोषः, तेषां स्वरूपं किम्, तेषां नित्यतानित्यताविचारः, दोषाणां संख्या, शोभावर्धकेषु अलङ्कारेषु अपि कथं दोषा जायन्ते, तेषां दोषाणां पृथक्तया गणनं वामनादिप्राचीनाचार्यैः कृतं किन्तु मम्मटेन तन्नाङ्गीकृतम्। तेषाम् अलङ्कारदोषाणां कथं काव्यप्रकाशस्य सप्तमोल्लासोक्तदोषेषु एवान्तर्भावो भवतीति सर्वमत्र समासेन सयुक्तिकं प्रतिपादितमस्तीति।

कुञ्जिशब्दाः -

काव्यदोषः, दोषभेदः, नित्यतानित्यताविवेकः, अनुप्रासदोषः, यमकदोषः, उपमादोषः, उत्प्रेक्षादोषः।

प्रस्तावना

"रसो वै सः। रसँ ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति" (तैत्तिरीयोपनिषत्२.७.१) इत्युपनिषद्वचसि. रसस्तु परमात्मैव । काव्यजगति स एव रसः काव्यात्मेति व्यवस्थितः। 'रसस्ये आस्वाद्यत' इति रसः। व्युत्पत्त्यानया रसाभासादिरप्युपसंगृह्यते। स च रसः काव्येषु नवविधः, नाट्येषु चाष्टविधः। तेषां रसानां सम्पादने यतन्ते खलु क्रान्तदर्शिनः कवयः। काव्यनाट्यादिषु च रस एव मुख्यार्थः। मुख्यार्थस्यास्यापकर्षकत्वमुत्पद्येत चेदुच्यते काव्यं[1] दुष्टमिति। यतो रसापकर्षकास्तु दोषाः। तथा च दोषवत्काव्यमनिष्टम्। उक्तञ्च कविना दण्डिना-

"तदल्पमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथञ्चन ।
स्याद्वपुः सुन्दरमपि श्वित्रेणैकेन दुर्भगम् ।।"

(काव्यादर्शः १/७) इति ।

वैकृत्यार्थकाद्दुष्धातोरुत्तरं घञ्प्रत्यये कृते दोषशब्दो निष्पद्यते। दूष्यत अनेनेति दोषः। अर्थात्काव्यं दूषयतीति दोषः। साहित्यदर्पणकारस्य विश्वनाथस्य मतेन तु **"रसापकर्षका दोषाः"(साहित्यदर्पणः १/७) इति**। एवं रसप्रतीतिप्रतिबन्धकत्वे सति काव्यापकर्षकत्वं दोषसामान्यलक्षणम्। अतः कविभिः सदा दोषपरिहाराय गुणादानाय च विशेषयत्नो विधेयः। प्रवृत्तिरियं न केवलं लोके, वेदेऽपि सुष्ठूद्घोषिता ऋषिभिः- **"सक्तुमिव तितउना पुनन्तो" (ऋ.१०/७१/०२)** इत्यादिषु ऋङ्मन्त्रेषु। तथा च महाभाष्यकारः पतञ्जलिरपि साधुशब्दप्रयोक्तारं प्रशंसति, निन्दति चापशब्दप्रयोक्तारं वाग्योगविदम्। उक्तिश्च महाभाष्ये-

"यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे
शब्दं यथावद् व्यवहारकाले ।
सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र

The Brāhmī, International Multidisciplinary Research Journal
(Peer Reviewed, Referred & Open Access Journal)
Volume: 01 | Issue: 04 | Dec-Feb 2025 | ISSN: 3048-9660 (Online) | www.thebrahmi.com

वाग्योगविद् दूष्यति चापशब्दैः।।"

(पस्पशाह्निकम्) इति ।

एवं काव्यसुवर्णस्य निकषस्वरूपं तु दोषः। तस्मात् काव्यतत्त्वविद्भिः सर्वैः काव्यस्य दोषविषयः सयत्नमालोचितः। अतो मम्मटाचार्योऽपि काव्यलक्षणप्रसङ्गे काव्यं दोषरहितम्, गुणयुक्तम्, क्वचित् सालङ्कारं क्वचिद्वेषदलङ्कारमण्डितं भवेदिति प्रतिपादयामास। तदुक्तं काव्यप्रकाशे- **"तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि" (काव्यप्रकाशः १/१)**इति। एवमत्र अदोषौ इति यदुक्तम् तत्र दोषो नाम कः? स नित्योऽनित्यो वा? स कतिविधः? अलङ्कारेष्वपि दोषा कथं सम्भवन्तीति प्राचीनमतं पुरस्कृत्य आचार्यमम्मटस्य मतमुदाह्रियते।

काव्यदोषसामान्यलक्षणम्-

'लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिः' इति न्यायादादावेव लक्षणीयं खलु किं दोषलक्षणमिति। वामनाचार्यमते- **"गुणविपर्ययात्मानो दोषः"(काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः २/१/१)** इति । अर्थात् गुणाद्विपरीतो दोषः । व्यक्तिविवेककारस्य महिमभट्टस्य मते – **"विवक्षितरसादिप्रतीतिविघ्नविधायित्वं नाम सामान्यलक्षणम्" (व्यक्तिविवेकस्य द्वितीयविमर्शे)** इति दोषलक्षणम्। अर्थाद् विवक्षितस्य मुख्यार्थस्य, रसादेः रसरसाभासादीनाम्, प्रतीतौ उत्पत्तौ, विघ्नं विधायति यः स एव दोषपदवाच्यः। आनन्दवर्धनादिध्वनिवादिनां मतानुयायी मम्मटाचार्यः दोषलक्षणं दर्शयति- **"मुख्यार्थहतिर्दोषः"(काव्यप्रकाशः सप्तमोल्लासः ४९/७)**इति। मुख्यश्चासावर्थश्चेति कर्मधारयः, हतिरिति भावसाधनम् तथा च मुख्यस्यार्थस्य हतिरपकर्षो यस्मात्स दोष इत्यर्थः। अत्र व्यधिकरणत्वेऽपि गमकत्वाद् बहुव्रीहिः। अन्ये तु मुख्यार्थो हन्यते अपकृष्यते अनेनेति करणसाधनो हतिशब्दः, एवं हतिरपकर्ष इति वृत्तावपि, अपकर्षशब्दोऽपि करणसाधन एव। एवं हि दोषपरता भवति तद्वत्त्वं च दुष्टलक्षणं बोध्यमित्याहुः। मुख्यार्थस्य रसस्य हतिरपकर्ष इति मुख्यार्थहतिः। सा हतिरेव काव्यदोष इत्युच्यते। अर्थात् रसापकर्षका दोषाः। एवं दोषाः क्वचिन्नित्याः, क्वचिद्वा अनित्या भवन्ति। तद्यथा-

काव्यदोषाणां नित्यतानित्यतामीमांसा-

केचन दोषाः सन्ति ये कदापि दोषत्वं न जहति, ते तु नित्यदोषाः, यथा- च्युतसंस्कृत्यनुचितार्थादिदोषाः। पुनश्चापरे केचन दोषा अवस्थाविशेषे गुणरूपेण गण्यन्ते, ते अनित्यदोषाः। यथा श्रुतिकटु-अप्रयुक्तादयः। आनन्दवर्धनेनोक्तम्-

"श्रुतिदुष्टादयो दोषा अनित्या ये च दर्शिताः।
ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे ते हेया इत्युदाहृताः।।"

(ध्वन्यालोकः ११/२)इति।

एवं मम्मटेनापि असाधुत्वादिनित्यदोषरूपेण च कष्टत्वाद्यनित्यदोषरूपेणाङ्गीकृतम्। तदुक्तं पञ्चमोल्लासे- **"यदि च वाच्यवाचकत्वव्यतिरेकेण व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो नाभ्युपेयते तदासाधुत्वादीनां नित्यदोषत्वम्, कष्टत्वादीनामनित्यदोषत्वमिति विभागकरणमुपपन्नं स्यात्। न चाननुपन्नं सर्वस्यैव विभक्ततया प्रतिभासात्" इति।** एवञ्चाग्रे दोषाणामालोचनस्थले नित्यानित्यादिकं स्पष्टीभविष्यति।

दोषभेदाः

नित्यानित्यभेदेन दोषो द्विविधो भवतीति प्रतिपादितम्। विविधाचार्याणां मते दोषभेदाः के सम्भवन्ति तदिदानीं विचार्यते। यथा आलङ्कारिकरुद्रटमते दोषो द्विविधो यथा शब्दगतदोषः, अर्थगतदोषश्चेति। शब्दगतदोषश्च पदवाक्यभेदाद् द्विप्रकारकः। भोजराजमते पद-वाक्य-वाक्यार्थगतभेदात् काव्यदोषस्त्रिविधः। त्रिविधानामपि प्रत्येकं षोडश भेदाः सम्भवन्ति। विश्वनाथनये तु काव्यदोषाः पञ्चप्रकारकाः। यथा पदगतदोषः, पदांशगतदोषः, वाक्यगतदोषः, अर्थगतदोषः, रसगतदोषश्चेति।

एवं मम्ममटाचार्यस्य मते वस्तुतः काव्यदोषः त्रिप्रकारकः। यथा शब्ददोषः, अर्थदोषः, रसदोषश्चेति। शब्ददोषस्य पुनरपि पदगतदोषः, पदैकदेशगतदोषः, वाक्यगतदोषश्चेति भेदत्रयं दृश्यते। अतो मम्मटमते पदगतदोषः, पदांशगतदोषः, वाक्यगतदोषः, अर्थगतदोषः, रसगतदोषः इति काव्यदोषः पञ्चप्रकारक इति केचित्।

ननु काव्यदोषाणां संख्या का? तदुच्यते प्रायः त्रिसप्ततिरिति। ड.नगेन्दसम्पादिते 'A Dictionary of Sanskrit Poetics' इति नाम्नि ग्रन्थे उक्तं यत् –"Mammata admitted that there were in all seventy-three defects" इति। तत्र शब्ददोषाः सप्तत्रिंशत्, अर्थदोषाः त्रयोविंशतिः, रसदोषाः त्रयोदश इति साकल्येन त्रिसप्ततिः। दशमोल्लासे केचन अलङ्कारदोषा अपि सम्भवन्तीति विवेच्य तेषाम् अलङ्कारदोषाणामन्तर्भावः सप्तमोल्लासोक्तेषु दोषेषु एव सम्भवतीति तेषां सयुक्तिकं पृथक्तया विवेचनं न कृतम्। तेन ग्रन्थस्यापि लघुता सम्पाद्यते।

अलङ्कारदोषसमीक्षा

भामहादिभिः प्राचीनाचार्यैः दोषसामान्यविवेचनेन साकम् अलङ्कार दोषाणामपि पृथग्विवेचनं कृतमस्ति। नन्वलङ्कारदोषाः किं न सन्ति? आहोस्वित् संभविनोऽपि उपेक्षिताः? प्रथमपक्षे अनुभवविरोधः, द्वितीये तु न्यूनता। मम्मटेन तु दोषसामान्यविवेचने एवालङ्कारदोषाणामपि अन्तर्भावः कृतः। मम्मटेन काव्यप्रकाशस्य दशमे उल्लासे उक्तं यत्-

एषां दोषाः यथायोगं सम्भवन्तोऽपि केचन।
उक्तेष्वन्तर्भवन्तीति न पृथक् प्रतिपादिताः।।

(काव्यप्रकाशः"१" ०/१४२) इति।

अर्थाद् एषां शब्दालङ्काराणामर्थालङ्काराणाञ्च केचन कतिचिद्दोषाः सम्भवन्तोऽपि उक्तेषु सप्तमोल्लासोक्तेषु काव्यदोषेषु यथायोगं यथासंभवम् अन्तर्भवन्ति समाविशन्तीति हेतोः अस्माभिः पृथक् न प्रतिपादिता इत्यर्थः। अधः समासेन केषाञ्चनालङ्काराणां के दोषाः सम्भवन्ति च कथं तेषां सप्तमोल्लासोक्तेषु काव्यदोषेष्वेवान्तर्भावो भवतीति सयुक्ति उपस्थाप्यतेऽधः-

अनुप्रासदोषसमीक्षा

'वर्णसाम्यमनुप्रासः' इति अनुप्रासालङ्कारस्य मम्मटसम्मतलक्षणम्। प्राचीनालङ्कारिकाणां मते अस्मिन् अनुप्रासालङ्कारे त्रयो दोषाः सम्भवन्ति। यथा प्रसिद्ध्यभावः, वैफल्यम्, वृत्तिविरोधश्चेति। किन्तु आचार्यमम्मटमतानुसारम् एषां दोषाणां यथायोगं प्रसिद्धिविरुद्धता-अपुष्टार्थत्व-प्रतिकूलवर्णतादोषेषु अन्तर्भावो

The Brāhmī, International Multidisciplinary Research Journal
(Peer Reviewed, Referred & Open Access Journal)
Volume: 01 | Issue: 04 | Dec-Feb 2025 | ISSN: 3048-9660 (Online) | www.thebrahmi.com

भवतीति। तत्कथमिति विचार्यते-

क) प्रसिद्ध्यभावः

यथा मयूरकविना विरचिते सूर्यशतके सूर्यदेवस्य रथवर्णविषये एकं पद्यम्-

'चक्री चक्रारपङ्क्तिं हरिरपि च हरीन् धूर्जटिर्धूर्ध्वजाग्रान्
अक्षं नक्षत्रनाथोऽरुणमपि वरुणः कूबराग्रं कुबेरः।
रंहः संघः सुराणां जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य
स्तौति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वमहिमरुचेः सोऽवतात् स्यन्दनो वः।।' इति।

अर्थाद् अहिरुचेः सूर्यस्य सः स्यन्दनः रथः वः युष्मान् अवतात् रक्षतु इत्यन्वयः। स कः, जगदुपकृतये लोकोपकाराय नित्ययुक्तस्य निरन्तरप्रवृत्तस्य सदा सज्जितस्य यस्य रथस्य चक्रारपङ्क्तिं चक्रगतानाम् अराणां कीलकानां पङ्क्तिं चक्री विष्णुः स्तौतीत्यन्वयः। हरीन् अश्वान् हरिः इन्द्रः, धूर्यानमुखं तत्रत्यध्वजानां पताकानाम् अग्रान् अग्रभागान् धूर्जटिः शिवः, अक्षं चक्रं चक्रनाभिप्रोतं लोहदण्डं वा नक्षत्रनाथश्चन्द्रः, अरुणं सारथिं वरुणः पाशी, कूबराग्रं युगंधराग्रं कुबेरः, रंहः वेगं सुराणां संघः देवसमूहः, अन्वहं प्रतिदिनं प्रीत्या प्रसन्नः सन् स्तौति इति सर्वान्वयि।

अत्र चक्रिप्रभृतीनां कर्तृभूतानां चक्रारपङ्क्त्यादीनां कर्मणां प्रतिनियमेन स्तुतिस्तु अनुप्रासानुरोधेनैव निबद्धा, इतिहासपुराणादिषु क्वापि एवं प्रसिद्धिर्नास्ति यत्र चक्र्यादिभिः सूर्यरथस्य चक्रारपङ्क्त्यादीनां स्तुतिः क्रियते इति। अतः प्रसिद्धविरुद्धतादोष एषः। अयमेव प्रसिद्ध्याभाव दोष उच्यते।

ख) वैफल्यम्

अनुप्रासः शब्दसौन्दर्यं वर्धयति खलु। यत्र चमत्काराभावात्स वाच्यार्थस्य वा व्यङ्ग्यार्थस्य नोपाकाराय कल्पते तत्रार्थपरिपोषकत्वाभावादपुष्टार्थत्वदोषो जायेत तद्यथा-

'भण तरुणि रमणमन्दिरमानन्दस्यन्दिसुन्दरेन्दुमुखि।
यदि सल्लीलापिनि गच्छसि तत् किं त्वदीयं मे ।।
अनणुरणन्मणिमेखलमविरतशिञ्जानमञ्जुमञ्जीरम् ।
परिशरणमरुणचरणे रणरणकमकारणं कुरुते ।।' इति ।

अनयोः पद्ययोः वक्ता कश्चनोपनायको यस्य नायिका भर्तृगृहगमनाय कृतावधारणा। पद्यद्वयस्य सरलार्थस्तावत्- हे शारदपूर्णिमाचन्द्रमुखि! त्वं यदि भर्तृगेहं यासि तर्हि निमित्तं विना त्वदीयं गमनं कथमुत्कण्ठां कुरुते। किञ्च हे अरुणचरणे! तव गमनं बहुतरं शब्दायमानाः मणयो यस्यां तथाभूतं तथा च संततं शब्दायमानं सुन्दरं नूपुरं यत्र तादृशं त्वदीयं गमनं मम उत्कण्ठां कथं सृजतीति।

अत्र अनणुरणन्मणिमेखलमिति च अविरतशिञ्जानमञ्जुमञ्जीरमिति परिसरणस्य विशेषणद्वयं वर्तते। उक्तस्य पद्यद्वयस्य वाच्यार्थस्तावत् त्वदीयं परिसरणमकारणं वृथा रणरणकं कुरुते इति। एवञ्च व्याङ्ग्यार्थस्तावद् भाविकालीनो विरह इति। अत्र प्रतिपादितविशेषणद्वयं वाच्यार्थस्य वा व्यङ्ग्यार्थस्य च न

The Brāhmī, International Multidisciplinary Research Journal
(Peer Reviewed, Referred & Open Access Journal)
Volume: 01 | Issue: 04 | Dec-Feb 2025 | ISSN: 3048-9660 (Online) | www.thebrahmi.com

किञ्चिदुपकाराय वर्तते। केवलमनुप्रासार्थमेव तदुपात्तमिति मम्मटसम्मतम् अपुष्टार्थत्वमेव अनुप्रासस्य वैफल्यं प्राचीनैरुच्यते इति भावः

ग) वृत्तिविरोधः

अस्य दोषस्यान्तर्भावः प्रतिकूलवर्णतायां सम्भवति। यथोदाहरणेन परिष्क्रियते

'अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्णमाकण्ठं कलकण्ठि माम् ।
कम्बुकण्ठ्याः क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुद्धर ।।' इति ।

नायिकासमागमोत्सुकस्य कस्यचिदुक्तिरियं दूतीं प्रति। पद्यस्यास्य सरलार्थस्तावत् हे मधुरस्वरे दूति त्वं मां शङ्खग्रीवायाः नायिकायाः कण्ठे क्षणकालं तदालिङ्गनशालिनं कुरु, च त्वमुत्तरोत्तरवर्धमानां कण्ठपर्यन्तां कण्ठपीडाम् अपहर इति। पद्ये अस्मिन् शृङ्गाररसो विद्यते। शृङ्गाररसे च टवर्गः प्रतिकूलः पर्युदासात् शृङ्गारपरिपन्थ्योजोगुणव्यञ्जकत्वाच्च। एवञ्च शृङ्गाररसानुसारेण कोमलवर्णोच्चारणे कर्तव्ये तद्विपरीतठकारोच्चारणात् प्रतिकूलवर्णत्वनामको वाक्यदोषो भवतीति भावः। किञ्च शृङ्गारे हि उपनागरिकावृत्तिरुचिता तां विहाय परुषाया अङ्गीकारात् यो माधुर्यव्यञ्जकवृत्तिविरोधोऽनुप्रासदोषः प्राचीनैरुच्यते स मम्मटोक्ता प्रतिकूलवर्णता एवेति भावः। अतः वृत्तिविरोधस्य प्रतिकूलवर्णतायां सुष्ठु अन्तर्भाव इति ज्ञेयम्।

यमकदोषसमीक्षा

पद्ये पादचतुष्टयं भवति। यमकालङ्कारे पादद्वये वा चतुष्टये यमनम् अर्थात् निबन्धनं भवति चेत् साधु किन्तु पादत्रये यदि यमनं चेदप्रयुक्तत्वदोषो जायते। तदुक्तं यथा '**यमकं तु विधातव्यं न कदाचिदपि त्रिपात्**' इति निषेधात्। उदाहरणं यथा-

भुजङ्गमस्येव मणिः सदम्भा ग्राहावकीर्णेव नदी सदम्भाः ।
दुरन्ततां निर्णयतोपि जन्तोः कर्षन्ति चेतः प्रसभं सदम्भाः ।। इति।

अर्थात् स्वीयां परिणामदुष्टतां निश्चिन्वतोऽपि प्राणिनश्चित्तं बलात्कारेण कर्षन्ति। क इव उच्यते सर्पस्य दुष्टाभिसन्धानयुक्ता मणिरिव। पुनः क इव उच्यते नक्रव्याप्ता स्वच्छजलपूर्णा नदीव। प्राचीनोक्तोऽयं यमकालङ्कारदोषो मम्मटोक्तेऽप्रयुक्तत्वदोषेऽन्तर्भवतीति भावः।

उपमादोषसमीक्षणम्

उपमा यामुपमानस्य जातिप्रमाणगतं न्यूनत्वमाधिक्यं वास्ति चेत्प्राचीनालङ्कारिकाणां मते तत्रोपमायाः उपमानदोषो जायते किन्तु मम्मटमते तु अयमुपमानघटितदोषस्तु अनुचितार्थत्वदोषे एवान्तर्भवति। किञ्च उपमालङ्कारे लिङ्गकालवचनपुरुषघटितदोषा अपि जायन्ते, तेषाञ्चान्तर्भावो मम्मटमते भग्नप्रक्रमतादोषे भवति। अतस्तेषां पृथक्तया गणनया तु केवलं ग्रन्थकलेवरवृद्धिरेव नान्यत्। प्राचीनालङ्कारिकस्वीकृतानां येषां दोषाणामन्तर्भावो मम्मटमते अनुचितार्थत्वदोषे भवति ते यथा-

क) उपमानस्य जातिगता न्यूनता

The Brāhmī, International Multidisciplinary Research Journal
(Peer Reviewed, Referred & Open Access Journal)
Volume: 01 | Issue: 04 | Dec-Feb 2025 | ISSN: 3048-9660 (Online) | www.thebrahmi.com

उपमालङ्कारे उपमानस्य जातिगता न्यूनता उच्यते चेत्तत्र जातिगतन्यूनतादोषो जायते। यथा-

'चण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम्'। इति।

अत्र साहसं नाम अविचारकर्म। कमपि जनं प्रति चण्डालसम्बोधनमनुचितमस्ति। काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिकारस्य वामनस्य मते तु अत्रोपमानस्य जातिगता न्यूनतादोषोऽस्ति। किन्तु मम्मटमते तु अयमनुचितार्थत्वदोष एव ।

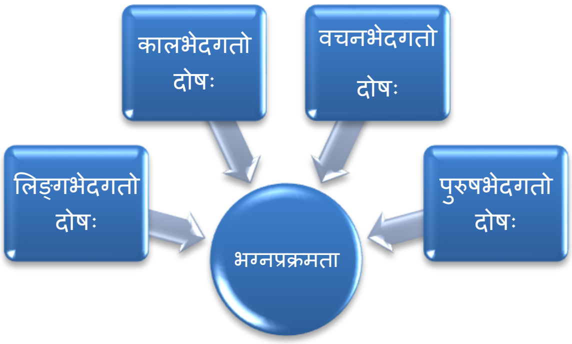

ख) उपमानस्य प्रमाणगता न्यूनता

एवमेवोपमालङ्कारे उपमानस्य प्रमाणगता न्यूनतास्ति चेदयं दोषो भवति। यथा-

'वह्निस्फुलिङ्ग इव भानुरयं चकास्ति' इति।

वामनसूत्रवृत्तौ चतुर्थेऽधिकरणे द्वितीयेऽध्याये उदाहृतं पद्यमिदम्। अस्य सरलार्थस्तावद् अग्निकण इव भगवान् सहस्रधाम सूर्यः शोभते इति। अत्र भगवतः सहस्रधाम्नः सूर्यस्य ज्वलनस्फुलिङ्गलक्षणमुपमानम् प्रमाणतो न्यूनम् । वामनाचार्येण अस्य दोषस्य नाम प्रमाणगता न्यूनता इत्युक्तं परन्तु मम्मटेन अनुचितार्थत्वदोष एव कथितः। यतोह्यत्रोपमानभूतो वह्निस्फुलिङ्गः उपमेयभूतात् सूर्यात् न्यूनमेव वर्तते।
तत्कथनञ्च दोष एव।

ग) उपमानस्य जातिगता अधिकता

प्राचीनालङ्कारिकाणां वामनादीनां मते तु उपमानस्य जातिगता अधिकता भवति चेद् दोष इति गण्यते। यथा-

अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते।
युगादौ भगवान् वेधा विनिर्मित्सुरिव प्रजाः।। इति।

अत्र चक्रवाकः उपमेयः, ब्रह्मा चोपमानः, वामनेनायं दोष उपमानस्य जातिगतम् आधिक्यमुच्यते। किन्तु मम्मटेनास्यान्तर्भावः अनुचितार्थत्वदोषे एव कृतो वर्तते ।

घ) उपमानस्य प्रमाणगता अधिकता

क्वचिदुपमानस्य प्रमाणगता न्यूनता इव प्रमागता अधिकता भवति। स च दोषः। यथा-

'पातालमिव ते नाभिः स्तनौ क्षितिधरोपमौ।
वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातालसन्निभः।।' इति।

अत्रोमानानां पातालादीनां परिमाणगता अधिकता विद्यते। अस्यापि अन्तर्भावो मम्मटेन अनुचितार्थत्वदोषे कृतः।

The Brāhmī, International Multidisciplinary Research Journal
(Peer Reviewed, Referred & Open Access Journal)
Volume: 01 | Issue: 04 | Dec-Feb 2025 | ISSN: 3048-9660 (Online) | www.thebrahmi.com

अन्ये च केचनोपमायां दोषाः सम्भवन्ति येषाम् अन्तर्भावो भग्नप्रक्रमतायां सम्भवति। ते यथा-

क) लिङ्गभेदे उपमादोषसमीक्षणम्

क्वचित् उपमालङ्कारे शब्दानां लिङ्गगतभेदादपि अलङ्कारदोषाः सम्भवन्ति। यथा-

'चिन्तारत्नमिव च्युतोऽपि करतो धिङ् मन्दभाग्यस्य मे' इति।

अत्र साधारणधर्मरूपः च्युतशब्दः पुंसि वर्तते। तस्य च पुंसि विद्यमानेन त्वमिति पदेन सममन्वयो भवति। नपुंसकलिङ्गेन चिन्तारत्नपदेन सममन्वयो न भवति लिङ्गवैषम्यात्। अतोऽत्र प्राचीनाचार्यैः लिङ्गदोषः स्वीकृतः। अस्य च भग्नप्रक्रमत्वदोषेऽन्तर्भावो भवतीति मम्मटमतम्।

ख) कालभेदे उपमादोषसमीक्षणम्

'अतिथिं नाम काकुस्थात् पुत्रमाप कुमुद्वती।
पश्चिमाद् यामिनीयामात् प्रसादमिव चेतना।।' इति।

अस्मिन् पद्ये चेतना प्रसादं प्राप्नोतीति उपमानपक्षे वर्तमानकालिकः प्रयोगः। उपमेयपक्षे च 'आप' इति भूतकालिकः प्रयोगः। अस्य कालभेदाख्यदोषस्य भग्नप्रक्रमतायाम् अन्तर्भावो भवति।

ग) वचनभेदे उपमादोषसमीक्षणम्

'सक्तवो भक्षिता देव शुद्धाः कुलवधूरिव।' इति।

अस्मिन् पद्ये शुद्धाः इति बहुवचनान्तस्य साधारणधर्मस्य सक्तवः इति बहुवचनान्तेन पदेन समम् अन्वयो भवति। परन्तु एकवचनान्तेन कुलवधूरिति पदेन तस्य अन्वयो न भवति। यत्तु इष्टमस्ति। अतो दोषः। अयमेव दोषः प्राचीनाचार्यैः वचनकृतदोषः इति उक्तः। किन्तु आचार्यमम्मटस्तु अत्र भग्नप्रक्रमत्वदोषं कथयति।

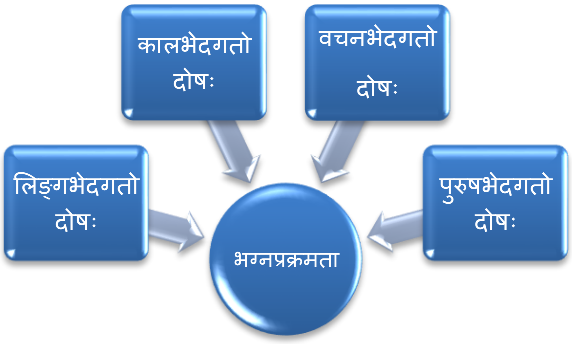

घ) पुरुषभेदे उपमादोषसमीक्षणम्

'प्रत्यग्रमज्जनविशेषविविक्तमूर्तिः
कौसुम्भरागरुचिरस्फुरदंशुकान्ता।
विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती
बालप्रवालविटपप्रभवा लतेव।।' इति।

अस्मिन् पद्ये लता विभ्राजते इति प्रथमपुरुषप्रयोग उचितो भाति। एवम् उपमाने प्रथमपुरुषप्रयोगश्चोपमेये मध्यमपुरुषप्रयोगः। अस्य दोषस्य कालभेदाख्यदोषस्य भग्नप्रक्रमतायामन्तर्भावो भवति मम्मटमते। एवमन्येऽपि विधिभेदादय उपमालङ्कारदोषाः सम्भवन्ति। तेषाञ्च लाघवाय आचार्यमम्मटेन सप्तमोल्लासोक्तेषु दोषेषु अन्तर्भावः सयुक्तिकं प्रदर्शितः।

४) उत्प्रेक्षादोषसमीक्षणम्

अनुप्रासयमकोपमादिवत् उत्प्रेक्षा नामकालङ्कारेऽपि केचन दोषाः सम्भवन्तीति वामनादयः प्राचीनाचार्या मन्यन्ते। किन्तु मम्मटमते तेषां दोषाणां पृथग्ग्रहणं न कार्यम्। यथा-

'उद्ययौ दीर्घिकागर्भान्मुकुलं मेचकोत्पलम्।
नारीलोचनचातुर्यशङ्कासंकुचितं यथा।।' इति।

उत्प्रेक्षालङ्कारे सम्भावनाकथने यथा इति शब्दस्य प्रयोगोऽनुचितः। किञ्च तत्प्रयोगजन्य उत्प्रेक्षादोषो जायते। तस्य चान्तर्भावो मम्मटेन अवाचकत्वदोषे कृतो वर्तते।

निष्कर्षः

आचार्येण मम्मटेन काव्यं दोषरहितं भवेदिति पूर्वमेवोक्तम्। तत्र को नाम काव्यदोषः, तेषां भेदाः, किञ्च अलङ्कारेषु कथं दोषाः जायन्ते, तेषां पृथग्गणनया नास्ति प्रयोजनं कथम् इत्यादिसर्वं मम्मटाचार्येण सयुक्तिकं प्रतिपादितम्। तदेवात्र समासेन आलोचितम्। अलङ्कारदोषसमीक्षायां तु अनुप्रास-यमक-उपमा-उत्प्रेक्षादिषु अलङ्कारेषु कथं दोषा उत्पद्यन्ते। तेषां समीक्षणमेकमत्र कृतं वर्तते। किञ्च वामनादिभिः प्राचीनालङ्कारिकैः तेषाम् अलङ्कारदोषाणां पृथग् गणना कृता। किन्तु काव्यप्रकाशकारेण आचार्यमम्मटेन तेषाम् अलङ्कारदोषां सप्तमोल्लासोक्तेषु दोषुषु एव अन्तर्भावो दर्शितः सयुक्तिकम्। एवं दोषदर्शननामके सप्तमोल्लासे प्रायो द्विशतम् उदाहरणानि प्रदात्तानि। अतोऽयं सप्तमोल्लासस्तु काव्यप्रकाशस्य सर्वबृहदुल्लासरूपेण गण्यते। दोषस्य हेतुस्तु शक्तिनिपुणताकाव्याभ्यासादीनामभाव एव। शक्तिं वा प्रतिभां विना काव्यं नैव सम्भवति, चेदपि अकाव्यमित्युच्यते। तदुक्तमपि मम्मटाचार्येण- **"शक्तिः कवित्वबीजरूपः संस्कारविशेषः, यां विना काव्यं न प्रसरेत्, प्रसृतं वा उपहसनीयं स्यात्"** (काव्यप्रकाशः, प्रथमोल्लासः) इति। भामहेनोक्तं काव्यमेकेनापि दोषेण दुष्टं भवेच्चेदसमीचीनमिति। यथोक्तम्- **"सर्वथा पद्यमप्येकं न निगद्यमवद्यवत्"** इति। परन्तु वास्तविकतया पौरुषेयं काव्यं तु निर्दोषं न सम्भवति। प्रसिद्धा चाङ्गलप्रवादः 'There is nothing perfect under the sun' इति तदुक्तं भरतमुनिना नाट्यशास्त्रे यथा -

"न च किञ्चिद् गुणहीनं दोषैः परिवर्जितं न चाकिञ्चित् ।
तस्मान्नाट्यप्रकृतौ दोषा नाट्यार्थतो ग्राह्याः ।।"

(नाट्यशास्त्रम् ४७/२७) इति।

एवमेतावन्तो दोषा आलङ्कारिकैर्दर्शिताः, तेषु दोषेषु नूनं कश्चन दोषस्तु स्यादेव। महाकवीनां कालिदासादीनामपि काव्ये दोषा यदि स्युः, तर्हि का कथा इतरेषां कवीनामिति भावः। आचार्यो मम्मटस्तु कालिदासभवभूतिभट्टनारायणादीनामपि प्रसिद्धेभ्यो महाकाव्येभ्यश्च दोषं दर्शयति। अतः केचन समालोचकाः काव्यप्रकाशो यवनतुल्य इति भणन्ति। तथा चोक्तिः -

"काव्यप्रकाशो यवनः काव्याली च कुलाङ्गना ।
अनेन दूषिताकृष्य कष्टामेषाश्नुते दशाम् ।।"

The Brāhmī, International Multidisciplinary Research Journal
(Peer Reviewed, Referred & Open Access Journal)
Volume: 01 | Issue: 04 | Dec-Feb 2025 | ISSN: 3048-9660 (Online) | www.thebrahmi.com

(साहित्यशास्त्रप्रथमावत्तिः) इति।

एवं 'काव्यम् अदोषौ' इति यदुक्तं तन्न समीचीनमिति विश्वनाथजगन्नाथादयः। दोषरहितस्यैव काव्यत्वे 'न्यक्कारो ह्ययमेव' इत्यादिषु काव्यलक्षणस्याव्याप्तिः। एवञ्च विश्वनाथेनोक्तम्- "नन्वीषदर्थे नञः प्रयोग इति चेत्तर्हि ईषद्दोषौ शब्दार्थौ काव्यम् इत्युक्ते निर्दोषयोः काव्यत्वं न स्यात्" (साहित्यदर्पणः, प्रथमपरिच्छेदः) इति। एवं जगन्नाथोऽपि काव्यलक्षणे दोषपदं न देयमिति मनुते। किन्तु मम्मटेन तर्हि कथम् अदोषौ इति उक्तमिति चेदुच्यते- कविना तु काव्यं दोषरहितमेव कार्यम्, किन्तु क्वचिद् ईषद्दोषदुष्टेऽपि न काव्यत्वहानिः। भूयसि गुणसमूहे तु मनाग् दोषः क्षम्यते। तदुक्तं कालिदासेनापि- "एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः" (कुमारसम्भवम्) इति शिवम् ।

पादटीका

1. तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि काव्यम् इति मम्मटसम्मतकाव्यलक्षणम् ।

सन्दर्भग्रन्थाः

1. अमिउ कुमार भट्टाचार्य। साहित्येर दोष गुण उ अलङ्कार प्रसङ्गे आचार्य मम्मट। प्रका.भट्टाचार्य देवाशिस । कलकाता, संस्कृत पुस्तक भाण्डार,७००००६
2. डाँ. रामकुमार दाधीच। अलङ्कारशास्त्रेतिहासः। जयपुर, हंसा प्रकाशन,३०२००१
3. धीरेन्द्रनाथ वन्द्योपाध्याय। संस्कृत अलङ्कार शास्त्र तत्त्व उ समीक्षा। कलकाता,पश्चिमवङ्ग राज्य पुस्तक पर्षत्, ७०००१३
4. श्रीमम्मटभट्ट। काव्यप्रकाशः। सम्पा. सत्यनारायणशास्त्री खण्डूडी। वाराणसी, कृष्णदास अकादमी।१९९७
5. श्रीमम्मटभट्टः। काव्यप्रकाशः(बालबोधिनीटीका)। सम्पा. नारायणः। दिल्ली, परिमल पाब्लिकेशन्स १९०००७
6. श्रीरामजीलाल शर्मा। काव्यप्रकाशरहस्यम्। वाराणसी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
7. श्रीसत्यरञ्जन वन्द्योपाध्याय। संस्कृत अलङ्कार साहित्ये समालोचनार धारा। कलकाता, संस्कृत पुस्तक भाण्डार। ७००००६